

SUMARI

1. Trobada amb la Maria i la Fel.....	11
2. La Llúcia	39
3. Dia fatídic	47
4. Si no fos	55
5. Deures i compromisos amb la pàtria	59
6. L'Andreu i la Mercè	65
7. Mel de la Baixa Ribagorça	71
8. Una mala hora	73
9. Diari oficial del Ministeri de la Guerra	81
10. Collita d'aulives	85
11. Absència i enyor	95
12. Lo mandongo	101
13. El dia de l'assemblea.....	109
14. Fermes conviccions	121
15. Amenaces a la torre de la Llúcia.....	131
16. Cal amagar-se.....	135
17. Els fills, al front.....	141
18. Brigades Internacionals.....	147
19. Lo Joan no bada boca.....	153
20. Cap a França.....	163
21. La presó.....	179
22. Tornada a casa.....	185
23. Infància a la plana d'Osca	191
24. Viatge a Tamarit.....	203
25. El deure d'obediència	207
26. Roda el món i torna al Born	209

27. Un pontet entre iaies.....	215
28. Una nevada d'època.....	219
29. La Verge de la Gaberdola	223
30. Treballar la terra i no anar a estudi.....	227
31. L'alzina.....	233
32. Retrobament multiplicat.....	241
Epíleg.....	245
Agraïments	251
Annex	253
Fonts bibliogràfiques	259

TROBADA AMB LA MARIA I LA FEL

«Al fugir diuen retraure, i a los lladres, cavallers»

Poesia popular¹

Un lloc² concret, Tamarit, i una família, la de la Maria, apareixen entre les nebuloses de cotó fluix que fila la meua memòria, en un temps dramàtic, l'estiu de 1936.

Som a Tamarit de Llitera, al Prepirineu, part de la Franja de Ponent, arrecerat al nord al peu de la serralada de la Gessa, formada d'àrees sedimentàries, evaporítiques (pels guixos) i detrítiques deformades, que van fent capes formant altres roques, just on deixa de ser zona drenant per obrir-se a la plana, fèrtil i generosa.

La terra muda guarda veus que parlen a través del temps, fins i tot de personatges heroics, des dels antics ilergets fins a la lluita en les guerres que l'han travessat. És una terra de frontera.

A l'inici de la Guerra Civil de 1936-1939, la Llitera queda a la rereguarda, en territori republicà, protegida per les milícies de Barbastre, amb el front d'Ozca a cent quilòmetres. Columnes catalanes, aragoneses i llevantines van deixar fixat un front de combat a l'Aragó, en la

1. Pedro VALLÉS. *Libro de refranes copilados por el orden del A,B,C, en la qual se contienen quatro mil i treszientos refranes*. Saragossa, 1549, sense foliar. Edició facsímil per M. García-Moreno (Madrid, 1917). Citat a: Josep ROMEU i FIGUERAS. *Corpus d'antiga poesia popular*. Barcelona: Barcino, 2000, p. 248.

2. A la Llitera, lloc, a banda del sentit genèric, té el significat de 'poble'. El diminutiu és *llogató*.

seua marxa a les tres capitals, per defensar la legalitat de la República.

De resultes dels comptes torts dels generals revoluts, fracassà el cop d'estat. Quan donava per fet que ho enllestiria ràpid, es va encetar una guerra sagnant que s'allargaria tres anys.

La «Fel», la maldat i la malaltia, va anar avançant posicions, es va engrandir, i allà on l'honradesa de la població hi donava claror, va espargir la foscor de la malvestat, que va transformar la vida senzilla dels vilatans. L'Espanya republicana, fidel a les institucions dirigides per les forces d'esquerra i els nacionalistes del Front Popular, mostrà una forta resistència davant el feixisme.

En arribar a les envistes de Tamarit, el Canal, el terreny és més abrupte que als passats anys seixanta de la meua infantesa; la vegetació canvia el paisatge. Els talussos dels caixers on corre l'aigua només estan vestits de xops blancs i de gatells o tamarius nascuts espontàniament, presents sempre a l'escut de la vila. Alguns, alts, de troncs prims i allargassats, amb fulles toves, gairebé inflorescències, s'inclinen per rebre l'aigua que baixa de les neus ribagorçanes; d'altres, de joves, reclamen l'atenció de la gent que hi passa, que mira i completa la imatge. És un viatge fascinator al passat des del meu present.

A l'embocadura de la carretera de Balaguer, entrant a Tamarit venint de Lleida, *fumeie* la cantereria de la Dona al fons, un forn a dues profunditats, tir vertical i volta.³

Hi ha més moviment del que comptava. D'habitud, tant lo lloc com el paisatge es mantenen aparentment inalterables durant tota la seua llarga història. Transmet calma i, a la vegada, és receptiu a allò que hi passa, i en sap fer ressò.

3. La seua planta quadrada presentava un pis inferior de combustió (olla), amb obertura arran de terra i desenvolupament intern a major profunditat, que contenia un buit al fons (la cova) usat per depositar els ingredients del vernís. CELLIT (Centre d'Estudis Lliterans).

Per la finestra del cotxe de línia es veu, de lluny, el Matxo, la torre que queda del castell medieval, enlairada al promontori de la Pleta, alçant el cap, últim supervivent i testimoni gloriós de l'epopeia dels tamaritans, des dels antics ilergets fins a la lluita en les guerres dels Segadors, de Successió i del Francès. En època medieval, va ser un important nucli de la Corona d'Aragó. El 1358, hi va nàixer l'infant Joan de Trastàmara, casat amb la infanta Elionor d'Aragó, que serien reis de Castella, i s'hi van celebrar Corts els anys 1367, 1375 i 1383. L'abril de 1408, Martí I l'Humà li atorgà el títol de ciutat per Carta Reial.⁴

—Estem prou vigilats! —diu l'home de mitjana edat, assegut davant al cantó del conductor, assenyalant uns homes dalt de les roques en alt del lloc—. Per allà baix, a Lleida, lo diumenge dia 19, els feixistes, al mig de la plaça de la Paeria, van declarar l'estat de guerra! Ho tenien tot controlat! La *vrespa* ja havien ocupat els llocs més estratègics, com la Seu Vella.

—I ningú els va detindre? —indaga amb paciència lo xofer al passatger. El coneix de veure'l pujar sovint amb lo cotxe de línia, que avui va quasi buit. Només hi ha dos homes més asseguts als seients de darrere.

—Ni la Guàrdia d'Assalt, ni la Guàrdia Civil. Campen a l'ample, noi!

Dos homes situats estratègicament a l'entrada del lloc aturen el cotxe de línia. Un és un guàrdia civil, l'altre va abillat de paisà i és el primer d'atansar-se per a informar el conductor; l'apunta desganat amb una arma. Coneix bé el conductor, qui, de costum, entra i ix del lloc.

—El Comitè Revolucionari ens ha manat vigilar totes les entrades i eixides —diu amb veu greu i potent.

—Una altra vegada! Prou que em conegueu!

Per resposta, l'home llueix un mig somriure que li dona un aire maliciós, mentre lo guàrdia civil, amb veu

4. Carmen PÉREZ GRÚAS. «Introducció» a *Tamarit retratat*. Barcelona: Impremta Syl, 2004.

neutra, ens demana d'identificar-nos. Poc després, ens deixa passar sense afegir cap comentari.

Un camió de milicians que anava al darrere del cotxe s'estalvia de passar el control. Nois joves, molt sorollosos, amb pancartes que alerten de la Fel, contrasten amb la quotidianitat d'algun carro de cavalls que es creua amb un altre bolquet, tirat per un pobre matxo de color torrat, arribat del tros polsós i cansat.

—Massa anys de tibar la corda uns i altres; ara, mira! Una guerra que no volíem, i ixos militars que són uns cafres d'encetar una cosa tan terrorífica, que mai no se sap com pot acabar! —comenta un altre viatger que, en sentir la *xarrolla*, s'ha canviat als primers seients—. No deixen fer les reformes que vol el govern d'esquerres, els pobres no podem alçar massa el cap ni apanyar res. No els interessa! —diu desanimat.

—Home! Sempre ha estat així. Mai tant que no els paren els peus uns o altres —contesta el conductor amb resignació mentre entrem al lloc. En ple estiu de 1936, les males notícies comencen a bufar l'aurella.

El cotxe creua l'edifici escolar, l'institut on vaig estudiar de joveneta als anys setanta i vuitanta, hereu de les escoles començades l'any 1934.

Està inaugurat, però falta acabar-lo. Quin goig! Em porta de cap a un temps de despreocupació, rebel·lia i rialles. Amb raó Pablo Neruda escrivia «La risa es el lenguaje del alma».

Les sotragades de la diligència em porten per un moment a l'any noranta, quan baixaria a viure a la capital natural de la comarca, Lleida, per seguir a prop del camp, de la natura, i també del lloc. En aquell temps pensava que la ciutat dona més oportunitats i que això ens fa engrandir l'esperit. Així va vindre el casament i dos fills que ja són grans i comencen a anar per lliure.

Davant les escoles noves, s'hi fa notar lo sindicat de la CNT, damunt un carreró cobert que s'obre al vell carrer de Sant Anton, i colla de gent que s'hi aplega.

El cotxe de línia, anomenat popularment *diligència*, és de l'empresa LAX, que es manté al lloc des d'aquells anys trenta, sempre garantia de professionalitat. Fa la parada enmig d'un grup de dones, algunes amb davantals de color blanc, que s'*avoren* remugant entre dents, d'altres encuriosides de veure qui *puie* de Lleida, i d'homes que fan *xarrolla*, ves a saber de què o de qui.

Davant hi ha la font que sosté una creu de terme⁵ construïda en la mateixa direcció que s'alcen bona part de les cases i on hi ha botigues i tallers, el Torrent. Unes xicotes rialleres arriben per l'avinguda de l'Hortàs i s'hi arrimen a beure. L'aigua que raja és fresca i bona al gust.

Una séquia ben llarga ressegueix el rierol de la Sosa i acompanya pel mig l'avinguda vorejada d'àrbels alts i de bon veure, agraïda de l'ombra generosa que desllisa silenciosament al terra ressec. D'altres, més joves, amb el tronc espigat, s'aboquen tafaners a la fassera, bressolats pel soroll desigual de l'aigua que hi va baixant. Poca, gairebé un *regatill*, que estem a mig estiu, a tocar de darrere d'unes cases que s'arrengleren al marge, cosides unes i altres per parets de pedra, murs endolcits de rosers ben florits. Dues xicotes amb davantals blancs, que han eixit per una porta petita de fusta, en cullen flors amb colors grocs i rossos, i en fan poms, segurament per animar la intimitat dels propietaris.

Una colla de xicarrons enjogaldrits corren pels voltants de la font, aliens al temps d'enfrontament, temps de la «Fel», d'odi, de terror, malaltia i angoixa, que marcarà les seues vides d'una profunda tristor.

S'hi afegeix lo Pau, de quatre anys, que corre davant l'atenta mirada de la mare, la Maria de ço Joan, del carrer Sant Anton, filla de Joan i Patrocínio, una família pagesa i humil, casada amb l'Eladio, fill de José María del bar.

5. Carlos E. CORBERA TOBEÑA. «Las cruces de término en la Litera». *Littera*, 1 (2009), p. 29-44.

Avui aprofita d'eixir de casa per passejar lo Pau i el petit Benjamí, i gaudir del poc temps que intueix que els queda, abans que les discòrdies al lloc es *faiguen* més grans, com una bola de neu. Lo Pau, de cabells foscos i rinxolats, alt i rabassut, no para de córrer empaitant els altres nens. Lo Benjamí, ros i també fort, sempre pendent del germà gran, somica als braços de la mare: vol seguir el germà de totes totes.

La frescor de l'arbrat la revitalitza i, dalt la font, la Creu, lo Crist i la Mare de Déu del Patrocinio li cuiden l'ànima. Això pensa. És un lloc de pas per al visitant, i on els veïns deixen les seues activitats en punt mort, per tal de relacionar-se entre ells quotidianament. També és escenari de festeig per als joves del lloc, que s'hi troben arreüllats per la natura.

La Maria, de talla xica i que es mou amb lleugeresa, li atansa al petitó, fent cassoleta amb el pam de la mà, l'aigua que raja de la font, encaparrat com està a baixar dels seus braços protectors. La xicoteta recull amb una mà la faldeta de floretes petites i cintura marcada, per acotxar-se i deixar a terra el petit. Redreçada, s'arregla els rínxols clars, pentinats amb *crenxa* al cantó, que li tapen els ulls.

La calma del moment només es trenca amb les veus engrescades dels milicians assegurant que és temps de revolució, i de reaccionar amb llestesa davant l'avanç de la Fel. Darrere el seu pas deixen ulls esbatanats, d'altres escèptics, i d'altres il·lusionats a seguir les passes d'aquells xicots joves i d'escoltar els seus auguris.

—Van a arriscar la seua joventut per una causa que creuen d'interès del país, de tota la gent; són homes generosos, i la seua valentia sobreviurà al pas dels anys, encara que finalment fossen derrotats, tal com si haguessen obtingut la victòria —es diu Maria.

—Que bona esta aigua! La van fer brollar davall la creu que protegeix la gent que hi passa —li comenta un iaio, vora la font, fent fum de les seves baruques—. Encara recordo quan la van inaugurar, a l'any mil nou-cents. Açò estava ple de gent. Va puiar de Lleida lo sinyor bisbe i

mos la va beneir. Recordo els homes i iaïos, tothom de vint-i-un botó, bona armilla i màniga llarga.

—Potser per això té més bon gust! —respon somrient la Maria, mentre creua una mirada encuriosida amb la xicota que passa pel cantó, discretament vestida però elegant, i que creu que coneix.

És la Llúcia, i se li atansa.

—Nina! Quant de temps! Te *fia* a Barcelona —diu la Maria, amb sentiment.

—Hi visc, però hem vingut amb Ramon per estar amb els pares. En moments tan enrevessats, millor tots junts! Ah! Com me n'alegro de tornar-te a veure! Temps difícils i, ahora, nosaltres, quanta il·lusió i esperança! —comenta emocionada en veure els dos xicarrons de la Maria.

—Te'n recordes quan érem petites, a les monges? A l'eixir d'estudi, trigant de tornar a casa, jugàvem amb la Josefina a amagar-nos per les cantonades dels carrers. Com que era fosc, i hi havia boira, pensàvem que no ens veia ningú... Quantes rialles!

Les tardes d'hivern, la boira s'instal·la juganera pels carrers i embolica de cotó els edificis del lloc, no s'hi veu ni a un pam.

—Un dia vam seguir aquells xicarrons, que *se'n riven* de Don Pio, el de la farmàcia que estava vora la placeta del «Mesón». Pobre home, quina paciència! Com era la cançó que els cantava brandant lo ganxo?

*Tinc tinc,
tinc, tinc,
dona i no la mantinc.
Tinc, tinc,
tinc un fill com un mussol...*

—Ai quin riure! Nina! Fixa't com escolta de divertida la canalla.

La Llúcia, filla d'un terratinent del lloc, l'Alejandro, i de l'Aurora, es va fer gran a l'antic carrer de Cavallers, en un casalot de magnífica portalada.

Les xicotes van compartir l'escola de les monges carmelites de la placeta del «Mesón», on van coincidir xicarrones de casa bona i d'altres de classe humil com la Maria. Les dues, despertes i treballadores, ajudaven la *madre* Sagrario a l'hora de donar classes, plenes com un ou, companyonia que va afavorir un corrent de simpatia i admiració entre elles.

—Des que hem arribat de Barcelona, quasi que no *ixco* de casa. Avui, per acompanyar la tieta, que ha vingut a resar lo rosari. Tinc una mica de por, i no me'n refio de ningú, ni de treure lo xicarró al carrer! És petit com lo Benjamí. La mare em diu que no cal exposar-se.

—He sentit a dir que es prepara un enfrontament amb els guàrdies. Fa uns dies que estan concentrats al quarter —la prevé la Maria.

—Potser és millor que marxem a la torre, lluny dels conflictes. Segur que pare ho haurà pensat! Enyoro viure en pau. Quan me'n *vai* anar a Barcelona, em va costar d'acostumar-m'hi, la trobava massa gran! Després, vaig descobrir un nou món que m'engrescava. Tot era modern, i érem feliços fins que, arribades les revoltes, vam tornar. *Astí*, tancada a casa, em trobo a destemps, i la mare em fa resar tot el dia, mentre només penso si reclamen lo Ramon per anar al front.

—A casa, pare també està preocupat, segur que cridaran l'Eladio a les armes. Farà por de veure lo lloc sense xicots joves. Ixos que manen, podrien apanyar-s'ho entre ells, i no caldria anar a cap guerra.

—Que Déu t'escolte... —replica la Llúcia. S'acomiaada de la Maria en veure com les mans petites, juganeres i confiades del Benjamí busquen agafar-se a les de la mare. Reclama de pujar als seus braços, delerós d'anar a casa.

—De moment, he d'escoltar els fills! Cap a casa falta gent! —diu la Maria, recollint el Pau, que remuga de camí i es distreu mirant un carro ple a seny d'un talabà de sacs ben alineats, els ralls de les rodes pintats de verd.

L'home que el mena s'alça el barret de palla fent broma i, amb un somriure obert, la saluda.

© Maite Alastruey Pérez, 2023
Revisió ortogràfica i lèxica: Ramon Sistac i Vicén
© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2023
Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
www.pageseditors.cat
editorial@pageseditors.cat
Primera edició: abril de 2023
ISBN: 978-84-1303-457-7
DL: L 115-2023
Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L
www.bobala.cat

◀ imprès a **lleida** ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, <www.cedro.org>) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.